

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

EESTI PRANTSUSKEELSETES REISIKIRJADES

Algusaegadest 1990. aastani

ANTOINE CHALVIN

Käesoleval uurimisel on kaks peamist eesmärki. Esiteks üritan anda üldise ülevaate Eesti kuvandi muutumisest prantsuskeelsetes reisikirjades, teiseks aga analüüsida reisikirja kui prantsuskeelses kultuuriruumis vähe tuntud maaga seotud teadmistekogumi moodustamise vahendit. Milline on selles vallas reisikirja eripära? Mis tüüpi teavet reisikirjanikud annavad? Kuidas on teabevalik ja seisukohad aja jooksul arenenud? Milline on reisikirjade positsioon teadmusloome üldises süsteemis? Millised on nende seosed muud tüüpi tekstidega (entsüklopeediad, teadus-, turismi-, aja- ja ilukirjandus jms), millega reisikirjad on eri aegadel koos eksisteerinud (või mitte)?

Enne tekstikorpuse tutvustamist ja analüüsi oleks kasulik korraks peatuda teemat piiritlevatel mõistetel.

Terminid *reis* ja *reisikiri*, mille tähendus võib intuiitiivselt tunduda ilmselge, ei ole siiski enesestmõistetavad ja väärivad mõningaid selgitusi. Mis siis on reis ja mis reisikiri? Kas reisikiri on alati konkreetse reisi kirjeldus? Küsimus võib tunduda eksitav või paradoksaalne, kuid meie korpus, nagu lugejale peagi selgeks saab, hõlmab ka mõningaid problemaatilisi tekste, mis osutavad selgelt kõnealuste mõistete keerukusele. Reisikiri on eraldiseisev kirjandusžanr, selle fiktsionaalsuse aste võib olla erinev. Reisikirja dokumentaalsesse või tõeväärtusse tuleb sageli suhtuda ettevaatusega. Ühest küljest võivad autorid tegelikult aset leidnud reisi põhjal vähem või rohkem fantaseerida. Teisest küljest ei pruugi reisikiri olla seotud ühe konkreetse reisiga ega üleüldse

reisi kui sellisega. Mõningad tekstid, millel on küll kõik reisikirja tunnused, koondavad tegelikult hoopis riiki regulaarselt külastanud autori mitme aasta jooksul tehtud märkmeid. See kehtib näiteks Louis-Antoine Léouzon Le Duci kohta, kes käis Eestis XIX sajandi keskpaigas mitu korda, ning samuti Jean Cathala kohta, kes elas Eestis kaheksa aastat, enne kui avaldas 1937. aastal raamatu, milles kirjeldab fiktiivset reisi läbi Eestimaa. Samuti aga leidub reisikirju, mis on ilmselt kirjutatud ainult kirjalike allikate põhjal, ilma et autor oleks kirjeldatavas riigis kunagi käinud. Tõenäoliselt on selline 1859. aastal avaldatud A. C. Bouyer' reisikiri. Meenub ka Alexandre Dumas, kes esitas Eesti kohta rohkesti infot, ehkki tegelikult sõitis vaid laevaga Eesti rannikust mööda. Nimetatud juhtudel toimib reisikiri fiktiivse raamistikuna, mis võimaldab korraldada olenevalt autorist erinevas proportsioonis kogunenud isiklikele vaatlusandmetele ja kirjalikele allikatele tuginevat andmekogumit.

Lähtuvalt reisikirjas väidetavalt kirjeldatava reisi tegelikkuseastmest võime koostada tagasihoidliku tüpologia. Nimetaksin reisikirjaks sõna otseses mõttes kirjutist, milles käsitletakse autori reaalselt aset leidnud reisi riiki, mida tekst kirjeldab. Kombineeritud reisikirjaks nimetan teksti, milles tervikliku reisikirja vormis esitatakse isiklike tähelepanekuid, mille aluseks on mitu reisi või pikem viibimine kirjeldatavas riigis. Pseudoreisikirjaks aga nimetan teksti, milles esitatakse reisikirjana üksnes kaudsel teel saadud teavet.

Eesti tähistab järgnevalt eestlastega asustatud territooriumi, st keeletehnograafilist ala, mis on erinevalt poliitilistest ja halduspiiridest püsinud läbi aegade suhteliselt stabiilne. „Reis Eestisse” tähistab seega ennekõike reisi eestlaste maale.

Korpus

Erinevalt reisist Venemaale või Nõukogude Liitu ei ole „Eesti-reis” prantsuskeelses kirjanduses kujunenud omaette žanriks. Eestis on käinud suhteliselt vähe prantsuse keelt kõnelevaid reisijaid. Niisiis on korpus üsna piiratud. Käesoleva uurimuse aluseks on 27 teksti, milles kirjeldatakse vahemikus 1412–1990¹ aset leidnud reise. 1990 on piiriks seatud seetõttu, et pärast iseseisvuse taastamist 1991. aastal on Eesti tuntus oluliselt kasvanud, seda tutvustatakse mitmetes raamatutes, artiklites, tele- ja raadiosaadetes. Reisikirjad kui teadmuse edastamise viis on sattunud märksa marginaalsemasse, võiks isegi öelda vähem legitiimsesse rolli, ehkki neidki on arvuliselt palju rohkem (eriti alates 2000. aastatest reisiblogide vormis, mis väärksid kindlasti omaette uurimist).

Olen korpusesse kaasanud üksnes subjektiivset laadi tekstid, mis on kirjutatud prantsuse keeles (sealhulgas ka muust rahvusest autorite poolt) ning mida esitatakse kui autori Eesti-reisi või Eestis viibimise kirjeldust. Niisiis on välistatud tõlked ning puhtteaduslikud ja entsüklopeedilised tekstid. Samuti olen välja jätnud reportaažid ja ajakirjanduslikud artiklid, mille autorid võivad küll olla Eestis viibinud, kuid ei väljenda reisimuljeid või milles reisimuljetel on äärmiselt väike osa, kusjuures need on ennekõike sissejuhatuses või

¹ Tekstid on ajapikku kogutud koostöös Marek Tammega ette võetud ühisprojekti, antoloogia „Eesti prantslaste reisikirjades” raames. Antoloogia on peaaegu valmis ja ootab avaldamist.

„värvinguks” ajakirjanduslikule ülevaatele Eesti olukorrast. Samuti ei sisalda korpus Eestist inspireeritud ilukirjanduslikke teoseid, mille näiteid prantsuse kirjanduses leidub (Maurice Bedel, Georges Simenon, Jean Giraudoux jt).

27 tekstist koosnev korpus annab tõenäoliselt üsna täpse ja esindusliku ettekujutuse enne 1991. aastat ilmunud Eestit käsitlevatest prantsuskeelsetest reisikirjadest. Kindlasti aga ei ole see ammendav: näiteks kahe ilmasõja vahel reisisi küllaltki palju. Selle perioodiga seoses tuleb mõned teadaolevad reisikirjad üles otsida, lisaks aga on palju tekste (näiteks perioodilistes väljaannetes ilmunuid) veel avastamata.

Järgnevalt esitan korpuse tekstide täieliku nimekirja, milles tekstid on reastatud reisi toimumise aasta järgi (või kui reis on dateerimata, siis ilmumisaasta järgi).

Kronoloogilisest vaatevinklist paistab silma, et tekstid ei jaotu ühtlaselt, vaid moodustavad „kobaraid”, mille vahele jäävate perioodide kohta ei ole seni reisikirju leitud. Pärast esimest, XV sajandist pärinevat teksti ei ole XVI ja XVII sajandist meieni jõudnud ühtki prantsuskeelset reisikirjeldust. Edasi leiame kolm XVIII sajandi reisikirja, seejärel mitu umbes XIX sajandi keskel ilmunud teksti, aastatel 1919–1923 avaldatud tekste ja mõningad 1930. aastatel avaldatud tekstid; ning viimane „seeria” on ilmunud pärast 1959. aastat.

- 1412 Guillebert de Lannoy, *Voyages et ambassades*. 1840, 2^e éd. 1878.
- 1726 Aubry de La Motraye, *Voyages en diverses provinces et places de la Prusse ducale et royale de la Russie, de la Pologne etc.* 1732.
- 1777, 1784 Abel Burja, *Observations d'un voyageur sur la Russie, la Finlande, la Livonie, la Courlande...* 1785, 2^e éd. 1787.
- 1799 Abbé Georgel, *Voyage à Saint-Pétersbourg*. 1818.
- ? Georges Bernard Depping [tekstide autor], Charles de Rechberg [ilustreeriva materjali koostaja], *Voyage pittoresque en Russie*. 1832.
- 1842 Vicomte d'Arincourt, *L'étoile polaire*. 1843.
- 1842 Louis-Antoine Léouzon Le Duc, *La Baltique*. 1855.
- 1842–? Louis-Antoine Léouzon Le Duc, *Vingt-neuf ans sous l'étoile polaire*. 1879.
- 1851–1854 M. d'Henriet, *Voyage dans les provinces russes de la Baltique: Livonie, Esthonie, Courlande*. 1865.
- 1858 Alexandre Dumas, *En Russie: impressions de voyage*. 1860.
- ? A. C. Bouyer – Th. Midy, *Paysages du Nord*. [1859].
- 1919 Émile Terquem, *Retour d'Estonie*. – *Les Dernières nouvelles de Midi*. 1919.
- 1920 Louis-Oscar Frossard, *Mon journal de voyage en Russie*. – *L'Internationale*, november 1921.
- 1923 Capitaine Jeanroy, *Conférence sur l'Esthonie*. – *Bulletin de la Société de Géographie de Lille*. 1925.
- 1929–1937 Jean Cathala, *Par les routes d'Estonie*. – *Portrait de l'Estonie*. 1937.
- 1930? Henri de Kérillis, *Les „Balkans baltiques”*. – *Du Pacifique à la mer Morte*. 1930
- 1930? Suzanne de Callias ja Blanche Vogt, *Aux pays des femmes-soldats*. 1931.
- 1932 Napoléon-Henri Bégouen, *Le tricentenaire de l'université de Tartu*. – *Mémoires de l'Académie des Sciences, Inscriptions et Belles-Lettres de Toulouse*. 1933.

- 1933 Maurice Bedel, *Les Estoniennes. – Mémoire sans malice sur les dames d'aujourd'hui*. 1935.
- 1939 Jacques Baruch, *Souvenirs de l'Europe disparue: L'Estonie*. Käsikiri. 1947.
- 1940 Charles Bourgeois, *Ma rencontre avec la Russie, relation du hiéromoine Vassily: Narva–Esna–Tartu–Moscou*. [1953].
- 1929, 1940 Jean Cathala, *Sans fleur ni fusil*. 1981.
- 1959 Jean-Luc Moreau, *La chèvre et les cigognes. – France-Estonie*, nr 14, 2000.
- 1964 Simone de Beauvoir, *Tout compte fait*. 1972.
- 1967 Albert Borschette, *Itinéraires soviétiques*. 1971.
- 1980 Suzanne Pourchier et Yves Plasseraud, *À Tallinn. – Carnets baltes, 1980–1999: chroniques d'une indépendance espérée*. 1999.
- 1990 Jacques Tricot, *Retour en Estonie. – Nouvelles Baltes*, nr 1, oktoober, 1990.

XV sajand

1412. aasta märtsis rändas Burgundia hertsogi teenistuses olev Flandria aadlik Guillebert de Lannoy (1386–1462) Preisimaale, kus võttis osa Saksa ordu sõjakäigust poolakate vastu. Suure reisihuvilisena jätkas ta rännakut põhja poole, suundudes läbi Liivimaa Riiga, kust soovis edasi minna Novgorodi. Selleks rändas ta läbi Läti ja Eesti, peatudes tähtsamates Saksa ordu kindlustatud punktides: Eesti aladel olid nendeks Viljandi, Paide ja Narva. Sealt liikus ta saaniga edasi Venemaale ja peatus Novgorodis. Novgorodist rändas de Lannoy Pihkvasse, kust naasis üle jäätunud Peipsi Eestisse, jõudis Tartusse ning liikus siis läbi Cēsise ja Valmiera tagasi lõuna poole, Siguldasse.

Rännakut läbi Liivimaa kirjeldab autor minimalistlikult ja väga faktipõhiselt, eriti kui võrrelda seda Venemaa-reisi kirjeldusega, mis on märksa detailsem ning milles ta käsitleb näiteks ühiskonnakorraldust ja kohalikke kombeid, samuti aga talvekülma ilminguid, mida illustreerib mitme tõestisündinud looga. Liivimaa puhul aga piirdub ta üksnes linnade nimetamisega ja tutvustab neid väga lühidalt: näiteks „Vellin [Viljandi], mis on suletud linn”, „Wisteen [Paide], mis on ordumeistri linnus ja küla”, või ka nt Narva kohta: „suletud linn ja ordumeistri linnus ja loss, mis paikneb Venemaa piiril, nimeks Narowe, kust voolab läbi Narowe jõgi, mis on suur jõgi ja millelt linn on saanud oma nime” (Lannoy 1840: 18). Ainus Liivimaa linn, mille kohta autor annab subjektiivse hinnangu, on Tartu, mida ta kirjeldab kui „ütlemata kaunist väikest linna” ja „väga kaunist ja korralikult suletud linna” (Lannoy 1840: 22–23).

Sageli tuleb reisikirjas jutuks peatuspaikade vahemaa. Samuti nimetab ta Peipsi järve mõõtmed, nimetades seda „Pebées' järveks” (Lannoy 1840: 22).

Vaatamata oma seisusele ja sellele, et reisis ühest lossist teise, jälgis autor üsna terava pilguga kohaliku talupoegkonna mitmekesisust. Näiteks märgib ta, et Riia ja Narva vahel elutseb neli eri rahvast: „Sellel teel kohtab nelja keelt kõnelevaid rahvaid, see tähendab liivlasi, semgaleid, latgaleid ja eestlasi” (Lannoy 1840: 18). See on ka esimene kord, kui prantsuse keeles kasutatakse eestlasi tähistavat etnonüümi. Huvitav on märkida, et autor kirjutab sõna esimese (pika) vokaali kahe *e*-tähega nagu eesti keeles (*les Eestes*). Muud infot põliselanike kohta tekstis ei esitata.

XVIII sajand

XVIII sajandist säilinud kolm reisikirja on väga erinevad, mistõttu nende põhjal on raske teha üldistusi selle kohta, kuidas Eestit ja eestlasi ette kujutati. Tollal ei olnud reisikirjad ainus prantsuskeelne allikas, kust leidnuks infot Eesti kohta. Entsüklopeediatest olid artiklid „Eestimaa” ja „Liivimaa”, milles esitati peamiselt ülevaade ajaloost. Reisikirjanikud olid neist ammutanud teavet, mida kasutasid oma reisikirjades, kuid üritasid siiski lisada ka isiklikumat, peamiselt praktiliste soovitude ja subjektiivsete hinnangute vormis.

Protestantlikust perest pärit Aubry de La Motraye (1674–1743) oli mereväeohvitser ja kaupmees, 1711. aastal aga sai temast Rootsi kuninga Karl XII salaagent. Pärast kuninga surma astus ta Inglise kuninga George I teenistusse, kes saatis ta 1726. aastal hankima infot Venemaa olukorra kohta. Selle reisi käigus veetis ta mõned päevad Eestis ning külastas järgemööda Tartut, Narvat, Rakveret, Tallinna ja Pärnut. Tema reisikiri avaldati 1732. aastal (La Motraye 1732). Kiirustava rändurina tunneb La Motraye huvi ennekõike külastatavate linnade ajaloo ja arhitektuuri vastu. Nagu Lannoy, nii peab ka tema väga oluliseks vahemaid ja möõtmeid: ta möödab omaenda sammudega Põhjasõjas venelaste poolt hävitatud Tartu vana katedraali pikkuse ja laiuse ning selle tornide välislaiuse. Narvas möödab ta samal viisil ära silla ja märgib ka Narva jõe pikkuse.

Arhitektuuri kohta esitab ta peamiselt hinnanguid, märkides, kas hooned on ehitatud hästi või halvasti. Näiteks Narvas: „Raekoda ja Börsihoone on ilusad ja tugevad ehitised”, kuid: „majad on üsna kehvasti ehitatud” (La Motraye 1732: 288). Rakveres: „Sealsed majad on halvasti ehitatud, mõni on kaetud ainult rohumätaste ja lubjaga” (La Motraye 1732: 289). Pärnus: „Vana Pernau asub kirdes ja seal on vaid käputäis viletsaid maju, mis on peaaegu kõik puust. Uues Pernaus on maju rohkem ja nende eelis on, et need on natuke paremini ehitatud” (La Motraye 1732: 294).

La Motraye reisikiri on esimene, milles kasutatakse reisikirjeldustele iseloomulikku retoorilist võtet, mida kohtab korpuse hilisemates tekstides – selleks on tutvustav võrdlus, mis seisneb kirjeldatava paiga võrdlemises lugejatele tuttavama paigaga, et see tunduks omasem ja seostuks millegi varem tuntuga. Nii näiteks võrdleb ta Tartu toomkiriku torne Pariisi Jumalalema kiriku tornidega ja Peipsit Genfi järvega.

Ainsas viites eesti elanikkonnale nimetab La Motraye „kohalikku keelt” ning märgib, et on üles tähendanud selle kasulikke sõnu ja väljendeid.

Huvitavam on Abel Burja reisikiri. Berliini prantsuse kooli „teise klassi juhataja” ja „matemaatikaõpetaja” Abel Burja palgati 1777. aastal ühe vene perekonna laste koduõpetajaks. Mai alguses asus ta teele, et võtta kaasa perekonna kaks vanemat poega, keda isa soovis saata reisile läbi Euroopa. Olles mitu aastat hiljem Berliini naasnud, avaldas ta reisikirja, esmalt järjejutuna kohalikus ajalehes ning aastal 1785. eraldi raamatuna (Burja 1785). 1787. aastal ilmus reisikirja teine trükk (Burja 1787).

Haritlane Abel Burja oli valgustusaja ideede kandja. Ta tundis huvi kohalike talupoegade vastu ja haletses neid viletsate elutingimuste tõttu. Näiteks šokeeris teda Vene impeeriumis ikka veel säilinud pärisorjus:

Muidu aga on need talupojad niisama õnnetud kui rumalad: neid rõhub kõige rängem orjus: neid koheldakse hullemini kui pudulohuseid: iga väiksemagi eksimuse eest pekstakse nad vaeseomaks: neid müüakse kas üksikult või terve perekonnaga nagu kariloomi. Mees või poiss maksab ligikaudu 40 eküüd ja naine või tüdruk 20 eküüd; väiksemad lapsed saab tasuta kauba peale. Kes niisuguseid orje ostab, sel pole nende vastu mitte mingeid kohustusi: ta võib nad endale jätta, ära anda, maha müüa, nad paari panna või vallaliseks jätta, nagu aga ise heaks arvab. Kui ta arvab heaks neile peale toidu ja riiete veel mõne rahakopika anda, siis teeb ta seda lihtsalt halastusest. Orjade ostmiseks piisab, kui ollakse sõjaväeohvitseri auastmes. Nii käib Euroopas ikka veel äri, mis on küll ulatuselt väiksem, aga sarnaneb ometi neegrikaubandusega Aafrikas. [---]

Kui küsida Liivimaa aadlike käest, miks nad suurema osa pärisorjade vastu nii karmid on, vastavad nad, et sinne rahvas on üks eriline tõug, nii jonnakas ja kiuslik, et neist jõud muidu üle ei käi kui ainult äärmise ran-gusega. See on türannide igipõline ettekääne. Lätlased [*les Lettes*] & eest-lased [*les Esthoniens*] on samasugused inimesed nagu me kõik: kui neid lapsest peale mõistlikuma kohtlemisega harjutatakse, siis muutuksid nad iseenesest mõistlikumaks ja kuulekamaks (Burja 1785: 3–4).

Abel Burja tundis huvi ka kohaliku rahva keele vastu ning osutas eesti keele sarnasusele soome ja lapi keelega. Ta märkas isegi eri murdeid, näiteks põhja- ja lõunaeesti keele erinevust: „Mida kaugemale minna Narvast, seda erinevam on keel soome keelest: nõnda et minu naisel, kes oskab soome keelt, oli Dorpati kandis raske ennast arusaadavaks teha” (Burja 1785: 131).

Teoses leidub üks esimesi prantsuskeelseid eestlaste etnograafilisi kirjeldusi. Burja kirjeldab näiteks paganluse jäänukeid:

Nende seas on ikka veel levinud paganlik ebausku. Nad viivad ohvriande pühade puude alla ja mõningate lagununud müüride jalamile; nad kütavad surnud esivanemate hingedele sauna ja panevad neile süta. Nad usuvad nõidusse ja väidavad sellega tegelevat. Seda ebausku varjatakse hoolikalt, sest nad kardavad oma isandaid ja hingekarjaseid, kes üritavad neid sellest kepihoopidega välja kasvatada.

Ta mainib ka eestlaste viletsaid elutingimusi ning alkoholi- ja tubaka-sõltuvust:

Selle tee ääres elab laialipillutatult eestlasi, kes sarnanevad suuresti metslastega. Nad elavad kõige suuremas viletsuses ja kannatavad oma isandate karmi hirmuvalitsuse all. Nende ainus rõõm siin ilma peal on juua kõrtsides, enamasti pidupäevadel, viletsat viina. Ka himustavad nad kangesti tubakat: nii naised kui ka mehed suitsetavad seda lühikeste puidust piipude seest, tarvitavad seda pulbrina ja ka närivad seda. [---] Natukese tubaka eest saab nende lihtsate inimeste käest kõik, mida vaja, ning reisimehel on kasulik seda kaasa võtta, et neile väikesi kingitusi teha (Burja 1785: 129–130).

Ta kirjeldab üsna täpselt meeste ja naiste riietust ning ka naiste ehteid, mis „näitab, kui jõukas see rahvas oli enne seda, kui Saksa rüütlid nad alla heitsid” (Burja 1785: 131).

Abee Jean François Georgel (1731–1813), Prantsuse revolutsiooni eest Šveitsi pagenud jesuiit, oli peaaegu 70-aastane, kui käis 1799. aastal Venemaal, kuuludes Malta ordu delegatsiooni, kes sõitis tsaar Paul I-le üle andma ordu suurmeistri tiitlit. Tema reis kulges klassikalist rada pidi: Riia, Tartu, Peipsi kallas, Narva.

Reisikirja avaldas pärast Georgeli surma tema vennapoeg. Reisikirja peamine eesmärk, nagu autor kohe alguses selgitab, oli praktiline: anda juhiseid ja nõuandeid, millest teistelgi reisijatel võiks kasu olla: „Kes iganes reisib esimest korda Sankt-Peterburgi, leiab siit näpunäiteid, mis aitavad nii pika teekonnaga paratamatult kaasas käivaid raskusi ja muresid leevendada” (Georgel 1818: 33).

Teave, mida autor esitab, on eesmärgiga kooskõlas: info vahemaade, majutuse ja toitlustuse hindade ja kvaliteedi kohta, hinnangud läbitud linnade kohta („Dorpat, ilus väike linn, Riiast kakssada kolmkümmend versta: tema tänavad on laiad ja majad kenasti ehitatud, ehkki suurem jagu on tehtud puidust ja mõni üksik tellistest” (Georgel 1818: 167)), ajaloolised andmed.

Kohalikke elanikke nimetab autor vaid korra, mainides Peipsi ääres elavaid vene kalureid, kes häirisid võõrastemajas tema und: „Õö läbi käis siin hulganisti vene kalureid, kes aina viina ja õlut kaanisid. Meie und õlgmadratsitel katkestas tihti nende laul ja joobnud lärmamine” (Georgel 1818: 167).

XIX sajand

XIX sajandist pärineb seitse korpuse teksti. Neist viis kirjeldavad sajandi keskpaigas, aastatel 1842–1857 toimunud reise. Kaht ülejäänut (Depping ja Bouyer) ei ole võimalik dateerida ja ilmselt on tegemist pseudoreisikirjadega.

Tol ajal pakkusid reisikirjadele kui teadmiste levitamise viisile tugevat konkurentsi entsüklopeediad ja teaduskirjandus, milles mainiti Eestit aina sagedamini ning esitati muuhulgas üsna täpseid ajaloolisi andmeid. Samuti hakkas tol ajal ilmuma reisijuhtide sarju (vt nt Venayre 2012), kuid näib, et Balti regiooni need vähemasti prantsuskeelsetes väljaannetes ei hõlmanud. Seetõttu on mitme seda piirkonda käsitleva reisikirjelduse eesmärk jätkuvalt praktilist laadi. Reisikirjade eripära aga on niihästi XIX sajandil kui ka muudel aegadel ikka olnud selles, et neis esitatakse segiläbi mitut tüüpi infot. Maastike ja linnade enam-vähem täpsetele kirjeldustele lisandub neis turistikumat laadi teavet (huviväärsuste, postijaamade mugavuse, toidu kvaliteedi, läbitud vahemaade jms kohta), samuti aga külastatud paikadega seonduvaid ajaloolisi andmeid, legende, tõestisündinud lugusid jmt.

GEOGRAAFILINE JA TURISMIINFO

Kirjeldatud paiku on üsna vähe. Üldjoontes piirduakse Tallinna ning Sankt-Peterburgi postimaanteele jäävate linnadega, st Tartu ja Narvaga, peatudes vahetevahel ka Peipsi ääres. Tundub, et ükski XIX sajandi prantsuse reisija ei ole neist sissetallatud radadest kõrvale kaldunud. Georges-Bernard Depping kirjeldab ühes lõigus lühidalt ka Pärnut, kuid pole kindel, et ta seal ka ise

käinud oleks. Alexandre Dumas räägib Öseli saarest (Saaremaa), kuid seda nägi ta vaid eemalt, laevapardalt, olles teel Stettinist Sankt-Peterburgi. Louis Léouzon Le Duc näib olevat seisukohal, et Reval on terves piirkonnas ainuke linn, mida üldse tasub külastada: see „kätkeb endas kõike, mida Eesti-, Liivi- ja Kuramaal on huvitavat pakkuda” (Léouzon Le Duc 1855: 498). Muuseas tundub, et ta ise ei ole Tallinna vahetust ümbrusest kaugemal käinud.

Tallinn kütkestab kõiki külastajaid kaunite panoraamidega (laevaga saabumine, vaade Toompealt) ja eriti oma salapärase keskaegse auraga. Vanalinn on inspireerinud üksikasjalikke ja sageli vaimustunud kirjeldusi. Léouzon Le Duc näeb selle arhitektuuris „sügavat teadlikkust, tugevat tahet, saladusliku harmooniat, möödunud ajastu vaimu, mis oleks otsekui käigu pealt kiviks muutunud”. Tema hinnangule lisandub siiski ka kriitiline noot: ehkki Tallinna gootika avaldab talle muljet, ei vasta see täielikult tema esteetilisele maitsele, mis on tõenäoliselt klassikalisem: „Selle on loonud sageli kummalise ja võltsina tunduv maitse” (Léouzon Le Duc 1855: 504).

M. d’Henriet arvab hästi Tartust, mis on tema sõnul „üks Balti provintside kauneimaid linnu” ning millel on „sügavalt rahulik ja vaikne ilme” (Henriet 1865: 142). Märksa suurema reservatsiooniga suhtub ta Narvasse: „Linn ei ole inetu, kuid selle jäigad ja teravad munakivid on kalessiga sõitjatele üpris ebameeldivad” (Henriet 1865: 143). Samuti mainib ta ööbimisega seotud ebamugavusi (tema venna und häirisid satikad) ja kehva toitu.

Väljaspool linnu kirjeldatakse Eesti maastikke enamasti üksluiste, kurbade ja niisketena. Léouzon Le Duc rõhutab, et see on üks põhilisi erinevusi võrreldes „tõelise Põhjamaa” kütkestavate maastikega: tema hinnangul on Eesti „Põhja-Saksamaa kõnnumaade ja kanarbiku eelpost: tõelise Põhjamaa elanik ei tunne selles ära oma kodumaad” (Léouzon Le Duc 1855: 515). Sugulust Põhja-Saksamaaga nimetab ka Bouyer (Bouyer, Midy 1859: 27), kes ammutab nii selles kui ka teistes küsimustes suuresti inspiratsiooni Léouzon Le Duci teosest.

AJALOOLISED ANDMED, TÕESTISÜNDINUD LOOD, LEGENDID

Reisijate kirjutistest leiab ka tihti väga üksikasjalikke ajaloolisi andmeid, mida esitatakse külastatavate paikadega seoses suhteliselt kindlas vormis. Tartuga näiteks käib kaasas ülevaade ülikooli ajaloo (Depping, Henriët). Tallinn aga kutsub esile ajaloo seotud pajatusi ja tõestisündinud lugusid, mis on eri autoritel üsna sarnased. Nii mainivad Léouzon Le Duc, d’Arlincourt ja Dumas lugu hertsog de Croyst, kelle mumifitseerunud surnukeha oli Tallinna Niguliste kirikus vaatamiseks välja pandud.

Reisikirjadesse hakkab sügenema ka kohalikke legende: vikont d’Arlincourt mainib, et Tallinna Toompea mägi on hiiglase Kalevi haud ning et Ülemiste järv on tekkinud tema lese pisaratest (keda ta nimetab Põhjala Artemisiaks) (Arlincourt 1843, 2. kd: 88–89).

EESTLASED

Nagu eelmisel sajandil, nii ei tunne ka XIX sajandi rändurid huvi kohalike elanike vastu. Eesti talurahvas ei ole ilmselgesti piisavalt eksootiline, et nende tähelepanu pälvida (erinevalt näiteks laplastest, keda kirjeldavad samal ajal mitmed Soomes käinud reisijad). Legitimistist aadlik ja edukas kirjanik vikont d’Arlincourt suhtles Tallinnas viibimise ajal üksnes baltisaksa või vene

aristokraatiaga. Ainsal korral, kui ta põliselanikke mainib, piirdub ta sõnaga *ori*, mida kasutab ühe tõestisündinud loo jutustamiseks. D’Henriet küll märkab oma teekonnal talupoegi, kuid tundub, et nende rahvuslikust kuuluvusest ta teadlik ei ole. Ta ei nimeta ühtki keelt ega rahvust, kuid tõenäoliselt on talupojad, keda ta Peipsi-äärset rännakut kirjeldades mainib, vene vanausulised, mitte eestlased. Tõtt-öelda kujutatakse enamikus XIX sajandi reisikirjades kummaliselt liikumatuid pilte. Linnad on enamasti peaaegu inimtühjad ning ka maastikel ja maapiirkondades inimesi nagu polekski.

Isegi sõna *eestlane* on tolleaegsetes tekstides mitmeti mõistetav. Mitme autori kasutuses ei viita see mitte üksnes eestikeelsele elanikkonnale, vaid ka baltisakslastele. Vikont d’Arlincourt kasutab seda mõistet üksnes niisuguses tähenduses. Léouzon Le Duc, kes on ometi eesti keelt kõneleva põlisrahva olemasolust täiesti teadlik, kasutab samuti sõna *eestlane* baltisaksa aadlike tähistamiseks. Ka Bouyer kasutab sõna mõlemas tähenduses.

Eesti keele, rahvaluule, kommete ja kirjanduse kohta leiab XIX sajandi reisikirjadest vähe infot (ainsaks erandiks on Léouzon Le Duc, kes peatub pikemalt rahvakirjandusel ja vaimuelul). Seevastu jõuavad nimetatud teemad peamiselt sajandi teisel poolel prantsuse entsüklopeediasse ja teaduskirjandusse (Chalvin 2010).

1910. aastate lõpp ja 1920. aastate algus

Selle perioodi kolmes analüüsitavas tekstis on reisijate vaated iseseisvunud Eestile väga erinevad.

Émile Terquem näitab artiklis, mille on kirjutanud 1919. aastal (Terquem 1919: 55–58), olles Eestis viibinud mitu kuud, selle maa vastu üles suurt sümpaatiat. Ta kirjeldab imetlusega eesti noore riigiparaadi toimimist. Samuti kirjutab ta eestlaste iseloomust, nende tõsidusest ja töökusest, visadusest oma ideede elluviimisel, mis tema sõnul eristavad eestlasi venelastest, samuti aga külalislahkusest, mis on mõlema rahva ühine joon. Terquem räägib eri kogukondade vahelistest suhetest: eestlased vihkavad Balti paruneid ja vene emigrandid heidavad eestlastele ette liigset natsionalismi. Tema arvates aga ei ole eesti natsionalism sugugi venevastane. Ta märgib, et „Eesti armastab Prantsusmaad”, ja kurdab, et Prantsusmaa Eestit piisavalt ei aita. Ka annab ta lühiülevaate Eesti majanduslikest raskustest.

Teine prantslane, kes käis Eestis aasta hiljem, on kirja pannud sootuks teistsuguse loo, mis on absoluutselt vastandlik Terquemi estofiilsele entusiasmile. Tegemist on Louis-Oscar Frossard’iga, kes oli töölisinternatsionaali Prantsuse sektiiooni (SFIO) peasekretär ja kellest sai hiljem, Tours’i kongressil, Prantsusmaa kommunistliku partei juht. Frossard, kelle ülesandeks oli võtta ühendust III Internatsionaaliga ja koguda täpsemat teavet Venemaa olukorra kohta, asus koos Marcel Cachiniga Moskva poole teele 31. mail 1920. Tollastes oludes oli ainus võimalus Moskvasse pääsemiseks sõita Tallinna ja jääda ootama „kindla graafikuta” liikuvat Moskva rongi (Frossard 1930: 50). Niisiis saabusid Frossard ja Cachin 9. juunil 1920 Helsingist laevaga Tallinna.

Oma poliitiliste vaadete tõttu suhtus Frossard Eestisse väga vaenulikult, kirjeldades seda kui väikest kodanlikku riiki, mis üritab Venemaa mõju alt vabaneda. Ta naeruvääristab Eesti püüdeid luua oma sõjaväge ning kirjeldab

Eesti riigiparaati kui ülearu keerulist ja kulukat. Eesti majandusel, mida ta kujutab apokalüptiliselt, pole tema hinnangul mingit tulevikku: „Eesti tundub vastu minevat kiirele hävingule” (Frossard 1921). Nagu kõik „tõsiselt võetavad” inimesed leiab ka tema, et see riik ei ole elujõuline ja peaks liituma Venemaaga. Tema hinnangul on Eesti sõltuvuses Inglismaast.

Loomulikult räägib Frossard ennekõike poliitilisest ja majanduslikust olukorrast. Turistlikumat laadi märkused esitab ta telegrammistilis, lühikeste nominaalfraasidega: „Ongi Reval. Kuueteistkümnenda sajandi vanalinn. Originaalsed majad; gooti stiilis ukсед, kõrged lubjatud servadega viilkatused. Kitsad tänavad, tohutu suured munakivid. Kindlustatud linnamüür.” Kesk-aeagne ilu ei huvita teda sugugi ning üldised muljed Tallinnast on väga negatiivsed: „Eestimaa pealinn ei ole kuigi meeldiv, poelettidele on välja pandud primitiivsed kaubad, kohvikud on tagasihoidlikud ja sünged, tänavad vaiksed – siinset monotoonsust häirivad üksnes riigiametnike hobused, kelle jäärauda-dega kabjad rasketel, teravatel munakividel vastu kajavad” (Frossard 1921).

Terquemi ja Frossard'i reisikirjad peegeldavad tollasel Prantsusmaal üsna levinud ideid, mida leiab ka näiteks ajakirjandusest: ühelt poolt imetus, mida tekitas Eesti demokraatia ülesehitamise protsess, teisalt aga teatav pessimism seoses riigi elujõulisusega, eesti natsionalismi kriitika ja ettekujutus, et Eesti on just nagu Inglise koloonia.

Kolmas sama perioodi reisikiri on sootuks erinev, selle autor rõhub peamiselt kohalikule koloriidile, püüab saavutada poeetilist või humoristlikku efekti, pajatab naljakaid või ka veidraid tõestisündinud lugusid. 1925. aastal ilmunud teksti autor on kapten René Jeanroy, kes pajatab kaks aastat varem toimunud Petseri-reisist. Jeanroy oli varem töötanud kirjanduse õpetajana, kuid pärast sõda armeeteenistusse jäänud. Ta oli tööle asunud Saint-Maixent'i allohviteride kooli, kus õpetas ajalugu ja geograafiat. 1923. aasta septembrist detsembrini viibis ta Eestis lähetusel eesmärgiga täiendada oma vene keele oskust (ja võib-olla koguda ka luureandmeid). Hiljem pidas ta mitmeid Eestit tutvustavaid loenguid.

Petseri-reisikiri on peamiselt kirjeldav. Rongiaknast paistva maastiku poeetilisele kirjeldusele järgneb humoristlik ülevaade: troskasõit rongijaa-mast kloostriisse, linna ainus hotell, klooster ise, katakombid, kus hoitakse munkade säilmeid, kohtumine alkoholilembese arhimandriidiga ning lõpetuseks imettegev tammepuu, mis ravib hambavalu. Kirjeldatud maailm on tõtt-õelda pigem venelik, ehkki Petseri kuulus tollal ametlikult Eesti Vabariigi koosseisu.

1920. aastate lõpp ja 1930. aastate algus

1920. aastate lõpust alates ilmub rohkem reisikirju. Eestit tuntakse Prantsusmaal ka juba palju paremini tänu ajakirjandusele, Balti riike käsitlevatele dokumentaaltrükistele, entsüklopeediatele, isiklikele kontaktidele ja aina arenevale turismile.²

² Vt põhjalikku uurimust Eesti maine kohta Prantsusmaal: Gueslin 2004. Turismi arengu kohta vt lk 535–537 ja reisijate kohta lk 528–541.

Tol ajal ei ole Eesti enam läbisõiduriik, vaid täieõiguslik sihtkoht, sageli osana suuremast ringreisist, mis hõlmas ka teisi Põhjamaid või Balti riike. Nagu kirjutab Julien Gueslin, võib täheldada „ uut, läbi Põhjamaade või Balti riikide kulgevat reisiteekonda, millel kohtab ajakirjanikke ja niisama reisijaid, samuti aga ringsõidul olevaid poliitikuid või sõjaväelasi. [...] Selline skeem on hakanud võistlema varasema idateekonnaga, mille puhul Balti riikidest sõideti läbi enne pikemat reisi Nõukogude Liitu. Viimasel ajal suundub suurem osa reisijaid paremini korraldatud riikidevaheliste suhete tõttu Nõukogude Liitu Poola värava kaudu” (Gueslin 2004: 532).

Kõnealuse perioodi analüüsitud tekstide autorite seas on tuntud ajakirjanik (Henri de Kérillis), kirjanikke (Suzanne de Callias ja Blanche Vogt ning 1927. aasta Goncourt'i auhinna laureaat Maurice Bedel), õppejõud ja tuntud eelajaloo uurija (krahv Bégouen (ka Begouën)), Tallinnas elav prantsuse keele õpetaja (Jean Cathala, kes sai hiljem tuntuks Solženitsõni tõlkijana), Eestis maal elav prantslasest preester (Charles Bourgeois) ja soome-ugri keelte huviline noor belglane (Jacques Baruch).

TEEMADERINGI MITMEKESISITUMINE

Reisikirjades käsitletavate teemade valik on varasemast märksa mitmekesisem. Arvestades, et Eesti kohta on piisavalt faktilist kirjavara, võib reisikirjades varasemast selgemalt tajuda autorite soovi anda omalt poolt mingit lisaväärtust: ühest küljest muutuvad aina olulisemaks isiklikud tähelepanekud (näiteks kirjeldatakse kohtumisi eestlastega), teiselt poolt aga käsitletakse tunduvalt spetsiifilisemaid valdkondi (sport, Tartu ülikooli olukord, kaitseliidu naistesektsioon, laulupidu jms) ning kirjeldatakse vähem tuntud paiku.

Nõukogude Venemaa naabruses paikneva Eesti geopoliitiline olukord paneb nii mõnegi autori (Kérillis, Callias ja Vogt, Bégouen, Cathala, Baruch) arutlema selliste teemade üle nagu bolševismioht ja suhted Venemaaga. Eestit kirjeldatakse kui Lääne- ja Ida-Euroopa piiriala – idee pärineb eestlastelt endilt, kuid ka prantsuskeelsetes Eestit käsitlevates kirjutistes kujuneb sellest juhtmotiiv. Toome näiteks krahv Bégoueni reisikirja: „Too väike rahvas elab niisiis eraldatuses, „toimides Lääne tsivilisatsiooni vahimehena Aasia piiridel”, nagu ütles suurepärasest prantsuse keeles toosti tõstes üliõpilasorganisatsiooni esimees” (Bégouen 1933: 64). Ideed illustreeritakse Eesti-Vene piiri kirjeldustega. Narvas piiri ääres sõnastab Henri de Kérillis üllatavalt ettenägeliku geopoliitilise tulevikuennustuse: „Ühel päeval katkeb okastraat ja langeb sinimust barjäär. Üks neist maailmadest sööstab teise poole ja matub selle enda alla. Kumb?” (Kérillis 1930: 297.)

Nüüdseks on vastus teada ja kolmes viimasel tole perioodi tekstis (Cathala, Baruch, Bourgeois) kirjutataksegi üksikasjalikult Eesti liitmisest Nõukogude Liiduga 1940. aastal. Protsessi kirjeldatakse kui katastroofi ning rahu-meelse ja väerika väikerahva suhtes toime pandud ebaõiglust.

Teine 1930. aastate reisikirjeldusi läbiv teema on Eesti-Prantsuse sõprus-suhted ja kahe rahva lähedus. Henri Bégouen rõhutab teatava patriootliku rahulolutundega, kui väga eesti rahvas „tunneb tõmmet Prantsusmaa poole, kuna.... hindab meie mõtlejate ja kunstnike säravat loomingut” (Bégouen 1933: 64). Jean Cathala kirjutab ühes sageli tsiteeritud lõigus eestlaste ja prantslaste vaimsest sugulusest:

Eesti hinge puhul pakuvad üsnagi suurt huvi mõningad nüansid, mille poolest see seisab suguluses meie omaga. Eestlasedki hindavad irooniat ega lase ennast haneks tõmmata, nende seas on levinud samasugune teadlik individualism, samasugune terve mõistuse kultus, samasugune kirglik vabaduse pooldamine Võimalik, et selles Euroopa nurgas pole teist rahvast, kes meid niisama hästi mõistaks nagu see väike inimkogukond, kes nii ajalooliselt, poliitiliselt kui ka hingeliselt hoopis teisel poolusel näib paiknevat (Cathala 1937: 203–204).

VÄÄRTUSHINNANGUD JA SUBJEKTIIVSED SEISUKOHAD

Eesti ja eestlastega seonduvad subjektiivsed seisukohad on enamasti poolehoidvad või suisa vaimustunud. Tõsi, mõne autori juures võib kohata ka teatavat üleolekutunnet. See ilmneb ennekõike kalduvuses rõhutada Eesti väiksust (seetõttu arvab Frossard'i eeskujul ka Henri de Kérillis, et riik ei ole majanduslikult jätkusuutlik) või siis heita vähem või rohkem heatahtliku nalja Eestimaa provintslikkuse ja Pariisi standarditega võrreldes tublisti ajast maha jäänud pealinna üle. Samuti torkab silma kriitilisi või iroonilisi märkusi eestlaste rahvusluse kohta. Kuid enamasti on reisikirjelduste üldine toon siiski väga heatahtlik. Kõigis tekstides rõhutatakse Tallinna veetlust. Osa autoreid käsitleb rahvuslust positiivse nähtusena, mis väljendab eestlaste isamaa-armastust ja vabaduseiha (Baruch, Bourgeois). Eestlasi imetletakse selle pärast, et nad on suutnud üles ehitada demokraatliku riigi. Mõni kirjutab koguni, et Eestist tuleks eeskujuga võtta, pidades silmas näiteks haridussüsteemi (Callias ja Vogt) ja naiste rolli ühiskonnas (Bedel). Eesti ülistamisest kujuneb mõnel puhul Prantsusmaa kritiseerimise vahend.³

Kolmekümnendate aastate reisikirjades on kohalikul elanikkonnal märksa suurem osa kui varemalt. Reisijad kohtuvad eestlastega ning räägivad neist palju ja ainult positiivset. Üks Maurice Bedeli tekst on kirjutatud kui lüüriline kiidulaul eestlannadele (e.k Bedel 1988, vt ka pr k Bedel 1935). Jean Cathala kirjeldab üksikasjalikult eestlaste eluolu ja kombeid: nädalalõppude veetmist, Tallinna turgu, Tallinna kohvikute atmosfääri, Tartu tudengeid. Ta läheb koguni nii kaugemale, et pühendab pika lõigu „eesti hingele”, milles tema sõnul

...patriotismist ja visadusest kootud lõimes vahelduvad lahkus ja umbusklikkus, spontaansus ja reserveeritus, tervemõistuslikkus ja seiklushimu, teadmiskultus ja teooriatepõlgus, praktiline mõtlemine ja analüüsivõimetus. [---] Selle hinge tõelist saladust tuleb aga otsida sügavamalt: tema osaduses eluga. [---] Kõige otsesemas tähenduses on eestlane luuletaja, inimene, kes tunnetab ja loob, kasutades selleks omadust, mis ei piirdu mõistusega, vaid läheb sellest sageli kaugemale (Cathala 1937: 202–203).

Eestlaste moraalseid jooni rõhutab ka preester Charles Bourgeois, kes kirjeldab neid kui väikest rahvakildu, kes on „uhke”, „haritud”, küll „külma ja vaoshoitud olekuga, kuid alati viisakas ja lugupidav”, „õiglust hindav”, „töökas, puhas, korralik”, „väga optimistlik” (Bourgeois 1953: 108–109).

³ Sama võtet kohtame äärmuslikul, lausa karikatuursel kujul hiljuti ilmunud reisikirjas, mis jääb ilmunisaja tõttu käesoleva uurimuse piiridest väljapoole (vt Millet 2011, eestikeelne tõlge: Millet 2014).

Eesti keelesse aga ei suhtuta kaugeltki samasuguse vaimustusega. Suzanne de Callias ja Blanche Vogt nimetavad seda „hermeetiliseks” ja „eriskummaliseks” (Callias, Vogt 1931: 79). Cathala sõnul on see keel, „mis ei sarnane millegi senituntuga” (Cathala 1981: 13). 1937. aastal mainib ta siiski eesti keele „laulvust”, mis „meenutab vanakreeka keelt” (Cathala 1937: 92), Bedel aga leiab, et eestikeelsed armastust väljendavad sõnad (*armastus, ma armastan Teid*) on „õrnuseta” ja „pisut karedad” silpide read (Bedel 1988: 50).

STIILIVÕTTED

1930. aastate reisikirju iseloomustab toonimuutus, mis tuleneb stiililise väljendusrikkuse poole püüdlemisest; üks vahend, mida selleks kasutatakse, on huumor või ka iroonia, mida võis teataval määral märgata Frossard'i ja Jeanroy tekstides ning mida kasutas juba XIX sajandil vikont d'Arlincourt. Just humoristlik hoiak eristab reisikirju teistest samal ajal avaldatud Eestit käsitlevatest tekstidest. Huumor tugineb sageli liialdustele, samuti aga üllatavatele või kohatutele võrdlustele, metafooridele ja iseloomustustele: näiteks võib tuua Cathala, kes kirjeldab varemtes linnust kui „kindlust varuosade kujul” (Cathala 1937: 132).

Samaaegselt leiab tolle ajastu reisikirjadest poeetilises stiilis kirja pandud lõike märksa rohkem kui varasematest.

Mitu autorit (eriti Cathala, kuid ka Baruch jt) kasutavad meelsasti loetelusid või telegrammistilis nominaalfraase, enamasti selleks, et esitada lühidalt ja tõhusalt teavet maapiirkondade maastiku või linnakeskkonna kohta. Ohtrasti kasutatakse tutvustavaid võrdlusi. Eriti palju esineb neid Cathala „Eesti portrees”.

Kokkuvõtlikult võib öelda, et kolmekümnendatel aastatel muutuvad Eestit käsitlevad reisikirjeldused varasemast tunduvalt kirjanduslikumaks, mis on rohkearvuliste infomaterjalide, turismi- ja teaduslike väljaannete olemasolu loogiline tagajärg. Kuna infomaterjalide nišš on teatavas mõttes täis saanud, peab reisikiri esile tooma oma eripära ja kirjutusviisi kallal töötamine on selleks ideaalne vahend.

Nõukogude aeg

Teise maailmasõja lõpust 1960. aastate alguseni on Eesti välismaalastele ligipääsmatu. Turiste hakkab Eestisse taas jõudma alles pärast Helsingi ja Tallinna vahelise laevaliini avamist 1965. aastal. Tundub, et prantslastest reisijaid on nende seas siiski olnud väga vähe. Kuni 1980. aastate lõpuni teevad Eestiga seotud teadmised Prantsusmaal märkimisväärset vähikäiku. Kuivõrd Eestit iseseisva riigina ei eksisteerinud, kadus ta peaaegu täielikult Prantsusmaa meedia- ja kirjandusruumist. Reisikirju näib sellest ajast olevat ülivähe. Neil, mis on õnnestunud leida, on vähemalt kaks ühisjoont. Esiteks ei näita nende autorid üles erilist poolehoidu Nõukogude Liidu vastu, vaid on suhteliselt kriitilised (huvitav oleks leida Prantsuse kommunistide tekste, sest tõenäoliselt külastasid mõningad neist siiski Eestit). Teiseks võib tähele panna, et need reisijad ei ole tavalised turistid, vaid nad on võtnud aega selleks, et eestlastega kohtuda ja vestelda, et püüda aru saada, milline on turistliku pealispinna või ametliku propaganda taga peituv tegelikkus.

Reisikirjades käsitletud teemad on üldiselt eelmisest perioodist väga erinevad. Ainus ühine teema, mis on püsinud XIX sajandist alates ja mille käsitlemises pole märgata mingeid muutusi, on Tallinna vanalinn. Simone de Beauvoir kirjeldab seda üsna samamoodi nagu varasemad reisijad: ta toob sama võrdluse nagu Cathala (lähtudes ühest Victor Hugo joonistusest) ja kasutab samuti loeteluvõtet: „lossitornid, laskeavad, kindlusmüürid ja vahitornid” (Beauvoir 1998: 157). Midagi üsna sarnast leiame ka Suzanne Pourchier’ ja Yves Plasseraud’ tekstist, kus kasutatakse samasugust konventsionaalset väljendusviisi, samu keskaegse konnotatsiooniga tüüpväljendeid: „lagunenud munakivi- teed”, „hansaaegsete majade renessanssfassaadid”, „raekoja gooti kaared” jne (Pourchier, Plasseraud 1999: 7–8).

Peale selle aga on reisikirjades esikohal poliitilise olukorraga seotud teemaatika. Näiteks mainitakse, et paljud Eesti linnad ja maakohad on välismaalastele suletud ning reisisid on salaja, samuti arutletakse tsensuuri või enesetsensuuri üle, mis on seotud autori või inimestega, keda ta reisil kohtab jmt. Nii väljendab näiteks Jean-Luc Moreau muret sõprade pärast, kellega ta 1957. aastal Tallinnas kohtus ning kes panid ennast ohtu, nõustudes teda võõrustama ja talle teejuhiks olema, kuigi tal polnud õigust Eestis viibida ja ta varjas oma tegelikku päritolu. Ta kahetseb, et ei saa pärast Prantsusmaale naasmist neile kirjutada ega neist rääkida: „Mul ei ole selleks õigust. Sellega võiksin nad ohtu seada” (Moreau 2000: 15). Lahkudes lendab ta üle Eesti, mis on tema silmis otsekui keelatud maa: „Eesti on siinsamas, minu silme ees, saladuslik, õrn, haavatav oma jõgede, järvede, põldude, metsade, linnade ja küladega, mis on minu ees igaveseks suletud” (Moreau 2000: 15).

Ka Simone de Beauvoir, kes kirjeldab 1964. aastal koos Jean-Paul Sartre’iga ette võetud Eesti-reisi, alustab tõdemusest, et nende algne plaan sõita Moskvast Pihkva ja Tartu kaudu Tallinna osutus välismaalastele seotud viibimis- ja liikumispiirangute tõttu võimatuks (selle reisi kohta vt Beauvoir 1998; Tamm 1998).

Ehkki Simone de Beauvoir on Vene võimude ametlik külaline, ei karda ta kritiseerida Eesti nõukogustamist. Tallinna nimetab ta koguni „okupeeritud linnaks”. Kүүditamisest ja emigratsioonist räägib ta vägagi nõukogudevastasel toonil, dešifreerides põhjalikult eestlastest informantide implitsiitset hoiakut:

Sartre’ilt intervjuud paludes seletas üks ajakirjanik: „Meie ajaleht on mõeldud peamiselt meie kaasmaalastele välismaal.” Siinsetel eestlastel on nende suhtes teatav alaväärsustunne; nad ei arva, et pagulased oleks keeldunud sotsialismist, vaid et nad näitasid üles patriotismi: nad põgenesid iidse hirmuvalitseja, Venemaa ikke alt, ning ilma et seda oleks üheselt välja öeldud, tajusime, et need, kes jäid maha, kiitsid lahkunute otsuse heaks. Pärast sõda saatsid venelased palju eestlasi maalt välja sel lihtsal põhjusel, et nad olid eestlased, seega võimalikud Venemaa vihkajad. Me kohtusime ühe kirjanikuga, kes oli sel moel, ilma mingi muu põhjuseta, istunud aastaid vangilaagris (Beauvoir 1998: 157–158).

Väliseestlaste küsimuses mainib 1967. aastal Nõukogude Eestit külastanud Luksemburgi kõrge riigiametnik Albert Borschette oma tõlgi ettevaatlik-

ke, kuid selgesti arusaadavaid ütlusi, mille kohaselt väljarännanud suhtuvad Nõukogude Liitu negatiivselt ning mis samas võimaldasid tõlgil säilitada neutraalse fassaadi (Borschette 1971: 100).

Eesti poliitilist olukorda väljendab ka piiriületus, reisikirjade klassikaline element, mida võib leida juba mitme sõjaeelse autori tekstidest (Callias, Vogt; Cathala), kuid mis omandab Nõukogude ajal militaarsema ja hirmutavama kuju. Borschette, kes saabus laevaga Helsingist, kirjeldab seda järgmiselt:

Kui laev Tallinna reidile jõuab, asendub enamiku reisijate rõõmus muretus hämmastava vaikusega.

Nõukogude ohvitserid tulevad pardale, seavad end sisse söögisaalis, mis on selleks puhuks reisijatele suletud, ning hakkavad kontrollima turistide viisasid; need tulevad arglikult ja kikivarvul uurima, kui kaugele kontrollijad on oma tööga jõudnud, samal ajal aga kõlab ragisevatest valjuhäälditest tervituseks sõjaväeline marsimuusika.

Viimaks lubatakse reisijad maale, kus umbusklik miilits võrdleb mu nägu passipildiga (Borschette 1971: 93–94).

Borschette täheldab Eesti järkjärgulist venestamist võimude korraldatud venekeelse elanikkonna juurdevoolu kaudu ning arvab, et pikemas perspektiivis venestatakse Eesti täielikult.

Ometi tundub Eesti reisijatele ikka veel Venemaast selgelt eristuva maailmana. Beauvoir rõhutab riigi läänelikkust ja seda, et säilinud on iseseisvuse ajast pärinevad kodanlikud kombes. Ta märkab vihjeid läänelikkusele hotelli mugavuses, toidu kvaliteedis, samuti aga Tallinna linnaruumis, kus leidub „ahvatleva valikuga” kondiitriärisid, „lääne tüüpi” kohvikuid, millest suurim „meenutab Innsbrucki ja Viini kohvikuid” ega paku oma menüüs viina (Beauvoir 1972: 345). Borschette näeb euroopalikkust Tallinna vanalinnas, mis meenutab talle Krakówit ja Nürnbergi, samuti aga eestlaste riietuses, mis „sarnaneb lääne moega” (Borschette 1971: 94).

Beauvoir märgib õigustatult ka seda, et Eesti toleaeagne intellektuaalne õhustik oli liberaalsem kui Venemaal, tänu millele sai juba 1963. aastal eesti-keelses tõlkes ilmuda Albert Camus’ „Katk”.

Samuti väljendub Eesti poliitiline olukord mitmesugustes Nõukogude süsteemist tulenevates olmeraskustes, mida nimetavad Nõukogude perioodi eri aegadel mitmed reisijad. 1967. aastal mainib Borschette elamispindade probleemi, mis on tema hinnangul „ülitõsine”. Pourchier ja Plasseraud kirjutavad trügimisest kauplustes, mis on 1980. aasta olümpiamängude lähenedes tavalisest paremini varustatud. 1990. aastal kirjutab Jacques Tricot, et bensiini müüdi talongide alusel, mis tegi liikumise keeruliseks.

Kokkuvõte

Eestit käsitlevate reisikirjade põgus uurimine võimaldab selle teadmusloomeviisi puhul esile tuua vähemalt viis väga pika aja jooksul eristatavat arengu-joont.

1. INFOTÜÜP

Iga ajastu reisikirjeldustes esitatud teabe võib jagada kolme suurde gnoseoloogilisse kategooriasse. Esiteks leiame neist reisija isiklikele tähelepanekutele tuginevat infot, teiseks kirjalikest või suulistest allikatest pärinevaid andmeid, mida kasutatakse reisikirjas täiendava infomaterjalina, ning kolmandaks isiklikel tähelepanekutel või muudel allikatel põhinevaid tõlgendusi, hinnanguid, ekstrapolatsioone või väljamõeldisi. Nimetatud kolme infotüübi proportsioon varieerub olenevalt autorist väga suurel määral, kuid ajalises plaanis üldist arengut täheldada ei saa.

2. EESTI KUI LÄBISÕIDUKOHT VÕI OMAETTE SIHTPUNKT

Enne iseseisvumist 1918. aastal oli Eesti reisi sihtpunktiks väga harva. Kõige sagedamini oli Eesti vahepeatuse pikemal Venemaa-reisil. XVIII ja XIX sajandil pääses Prantsusmaalt maitsi Sankt-Peterburgi kaht teed pidi: kas Pihkva või siis Tartu ja Narva kaudu, möödudes Peipsist põhja poolt. Venemaa-reisidele järgnesid reisid Nõukogude Liitu: 1919–1920 sõitsid Tallinnast tahes-tahtmata läbi kõik Moskvasse suunduvad Prantsuse kommunistid. Niisiis ei olnud Eesti-reis enne 1920. aastaid peaaegu kunagi olnud eesmärk omaette, vaid lihtsalt vahepeatuse, läbisõit. Seda on tunda ka reisikirjadest: enne aastaid 1919–1920 Eesti kohta kirjutatud tekstid on enamasti üsna lühikesed ja pealiskaudsed, neis esitatakse vähe andmeid näiteks kohaliku elanikkonna kohta, keda ei jõuta postitõlla aknast kuigi põhjalikult vaadelda. Huvipuudus ilmneb eriti selgelt, kui võrrelda tekste samade autorite kirjeldustega mõnest muust riigist, kus nad samuti on reisinud. Eesti on neile läbisõidukoht, mida ei peeta erilise tähelepanu vääriliseks, kui reisi materiaalsed tingimused välja arvata. Eesti lakkab olemast läbisõidukoht või vahepeatuse ning kujuneb omaette sihtpunktiks 1920. aastate lõpul ja 1930. aastatel.

3. TEEMADERINGI MITMEKESISTUMINE JA PÕHJALIKUMAD KÄSITLUSED

Reisijate käsitletavat teemat muutuvad ajapikku aina spetsiifilisemaks ja mitmekesisemaks ning neist kirjutatakse üha põhjalikumalt. Protsess saab alguse XIX sajandi keskpaigas Louis Léouzon Le Duc'i teosega „La Baltique”. Haripunkti jõuab see kolmekümnendatel aastatel. Tol ajal käsitletakse väga kitsaid teemasid, samuti laieneb märkimisväärselt külastatavate paikade valik. Nõukogude ajast pärinevad tekstid tähistavad selles aspektis teatavat tagasiminekut, vähemasti praeguse korpuse puhul.

4. KASVAV HUVI KOHALIKU ELANIKKONNA VASTU

Kohalike elanikega puututakse kokku aina tihedamini ja suhtumine neisse muutub radikaalselt. Enne 1918. aastat oli autoreid, kes neid isegi vihjamisi ei maininud. Sõna *eestlane* kasutati mitmes tähenduses, mis võis osutada kas Eestimaa nime kandva territoriaalse üksuse elanikele olenemata nende rahvusest või siis eesti keelt emakeelena kõnelevatele põliselanikele.⁴

⁴ Mõõdamines võib märkida, et sõna mitmetähenduslik kasutus on tänapäeval jõuliselt naasnud, kuid selle sisu on erinev. On autoreid, kes kasutavad sõna *eestlane* üpris lahkelt ka Eesti venekeelse kogukonna liikme kohta.

Kui alguses huvi eestlaste vastu puudus, siis hiljem asendub see etnograafilise ja edasi juba laiemalt üldkultuurilise huviga. Esialgu kaasneb sellega kaastunne viletsuses elavate eesti talupoegade vastu. Küllaltki pika aja jooksul võib täheldada ka teatavat üleolekutunnet, mis on tajutav veel 1920. aastate lõpulgi. Kolmekümnendatest aastatest peale on aga juba laialdaselt levinud sümpaatia või ka imetus. Sümpaatia, mida eestlaste vastu tuntakse, ulatub mõne autori puhul (Jean Cathala, Jacques Baruch, Jacques Tricot) koguni nii kaugemale, et väljendatakse sügavat, kõikehõlmavat armastust selle maa vastu, peaaegu müstilist osadust Eestiga.

5. REPRESENTATSIOONIDE ÜHTLUSTUMINE

Pikemas perspektiivis võib täheldada reisikirjeldustega edasi antavate representatsioonide teatavat ühtlustumist või vähemalt järkjärgulist sarnastumist. XVIII sajandi tekstid on veel väga erinevad, kuna paigutuvad varasematest representatsioonidest puutumata konteksti. Iga autor näeb Eestis erinevaid asju ja kirjeldab neid omamoodi. XIX sajandi tekstide korpuses leidub ikka veel suuri temaatilisi ja stilistilisi erinevusi, kuid juba on märgata ka ühiseid punkte, tekib vastukaja, mis võib tuleneda varasemate reisikirjade lugemisest (Léouzon Le Duc on nii mõnelegi autorile lähtealuseks) või ka sellest, et on tekkinud kollektiivsed ettekujutused selle kohta, mida tasub Eestis tähele panna. Reisikirjad muutuvad veelgi ühetaolisemaks kolmekümnendatel aastatel ja eriti Nõukogude perioodil. Ehkki käsitletavate teemade koha pealt on jätkuvalt erinevusi, mis tulenevad iga reisija isiklikest kogemustest, moodustavad arvukad korduvad teemad stereotüüpide kogumi ning reisikirjanike vaatenurgad, vaimsus ja koguni kirjutamisviis on väga sarnased. Käesolev tagasihoidlik Eestiga seotud reisikirjelduste korpus kinnitab niisiis üldisemat mõtet, mille järgi reisikirjadel on kalduvus korrata ja levitada käibetõdesid. See tunnus aga ei ole kõnealusele tekstiliigile ainuomane, nagu võib kerge vaevaga veenduda, kui lugeda kriitilise pilguga välisriike tutvustavat aja- või ilukirjandust.

Prantsuskeelsest käsikirjast tõlkinud INDREK KOFF

Kirjandus

- Arlincourt, Charles-Victor Prévost d' 1843. *L'Étoile polaire*. Paris: Dumont.
- Beauvoir, Simone de 1972. *Tout compte fait*. Paris: Gallimard.
- Beauvoir, Simone de 1998. *Külaskäik Nõukogude Eestisse*. Prantsuse keelest tõlkinud Marek Tamm. – *Vikerkaar*, nr 10–11, lk 156–159.
- Bedel, Maurice 1935. *Les Estoniennes*. – *Mémoire sans malice sur les dames d'aujourd'hui*. Paris: Gallimard.
- Bedel, Maurice 1988. *Eestlannad*. Prantsuse keelest tõlkinud Jaan Undusk. – *Vikerkaar*, nr 2, lk 50–51.
- Bégouen, Napoléon-Henri 1933. *Le tricentenaire de l'Université de Tartu (Estonie)*, 30 juin 1932. – *Mémoires de l'Académie des Sciences. Inscriptions et Belles-Lettres de Toulouse*. Toulouse: Impr. Lion et fils.
- Borschette, Albert 1971. *Itinéraires soviétiques*. Bruxelles: A. de Rache.

- Bourgeois, Charles 1953. *Ma rencontre avec la Russie: relation du hiéromoine Vassily: Narva–Esna–Tartu–Moscou, 1932–1946*. Buenos Aires: Iglesia catolica rusa.
- Bouyer, A. C., Midy, Th. 1859. *Paysages du Nord*. Nouvelle édition. Belgique, Hollande, Russie, Baltique, Golfes de Bothnie et de Finlande, Laponie, Océan-Glacial, îles d’Aland, Norvège, Suède, Cattéat, villes hanséatiques, Angleterre, Écosse, etc. Paris: A. Courcier.
- Burja, Abel 1785. *Observations d’un voyageur sur la Russie, la Finlande, la Livonie, la Curlande et la Prusse*. Berlin: Jean-Frédéric Unger.
- Burja, Abel 1787. *Observations d’un voyageur sur la Russie, la Finlande, la Livonie, la Curlande et la Prusse*, nouvelle édition revue et corrigée. Maastricht: Jean-Edme Dufour et Ph. Roux.
- Callias, Suzanne de, Vogt, Blanche 1931. *Aux pays des femmes-soldats: Finlande, Esthonie, Danemark, Lithuanie*. Paris: Fasquelle.
- Cathala, Jean 1937. *Portrait de l’Estonie*. Paris: Plon.
- Cathala, Jean 1981. *Sans fleur ni fusil*. Paris: Albin Michel.
- Chalvin, Antoine 2010. *Eesti ja eestlased 19. sajandi prantsuse tekstides*. – *Akadeemia*, nr 2, lk 296–321.
- Frossard, Louis-Oscar 1921. *Mon journal de voyage en Russie (5 juin – 30 juillet 1920)*. – *L’Internationale*, november.
- Frossard, Louis-Oscar 1930. *De Jaurès à Lénine: notes et souvenirs d’un militant*. Paris: Éditions de la „Nouvelle Revue Socialiste”.
- Georgel, Jean-François 1818. *Voyage à Saint-Pétersbourg, en 1799–1800*. Paris: Alexis Eymery et Delaunay.
- Gueslin, Julien 2004. *La France et les petits États baltes: réalités baltes, perceptions françaises et ordre européen (1920–1932)*. Doktoriväitekiri. Université Paris I Panthéon-Sorbonne, detsember 2004.
- Henriet, M. d’ 1865. *Voyage dans les provinces russes de la Baltique: Livonie, Esthonie, Courlande, 1851–1854*. – *Le Tour du Monde: nouveau journal des voyages*, 2^e semestre.
- Jeanroy, René 1925 = Capitaine Jeanroy, *Conférence sur l’Esthonie*. – *Bulletin de la Société de Géographie de Lille*, lk 28–46.
- Kérillis, Henri de 1930. *Du Pacifique à la mer Morte (notes d’un journaliste)*. Paris: éd. Spes.
- La Motraye, Aubry de 1732. *Voyages en anglois et en françois d’A. de La Motraye, en diverses provinces et places de la Prusse ducale et royale, de la Russie, de la Pologne etc*. La Haye: Adrien Moetjens.
- Lannoy, Guillebert de 1840. *Voyages et ambassades de Messire Guillebert de Lannoy, Chevalier de la Toison d’Or, Seigneur de Santes, Willerval, Tronchiennes, Beaumont et Wahégnies, 1399–1450*. Mons: Typographie d’Em. Hoyois, libraire.
- Léouzon Le Duc, Louis-Antoine 1855. *La Baltique*. Paris: Hachette.
- Millet, Richard 2011. *Eesti*. Paris: Gallimard.
- Millet, Richard 2014. *Märkmeid Eestist. Prantsuse keelest tõlkinud Eda Lepp*. – *Loomingu Raamatukogu*, nr 14–15.
- Moreau, Jean-Luc 1999. *The goat and the storks*. – *Estonian Literary Magazine*. Spring, lk 17–22. <http://elm.estinst.ee/issue/8/goat-and-storks/>
- Moreau, Jean-Luc 2000. *La chèvre et les cigognes*. – *France-Estonie*, nr 14.

- Pourchier, Suzanne, Plasseraud, Yves 1999. Carnets baltes, 1980–1999: chroniques d’une indépendance espérée. Strasbourg: Association Alsace-Lituanie (coll. Lituania).
- Tamm, Marek 1998. Sartre ja Beauvoir Nõukogude Eestis. – Vikerkaar, nr 10–11, lk 148–156.
- Terquem, Émile 1919. Retour d’Estonie. – Revue baltique, kd 16, nr 4, 15. XII.
- Tricot, Jacques 1990. Retour en Estonie. – Nouvelles Baltes, nr 11, oktoober, lk 10–12.
- Venayre, Sylvain 2012. Panorama du voyage, 1780–1920: mots, figures, pratiques. Paris: Les Belles Lettres, lk 428–432.

Les voyageurs francophones en Estonie des origines à 1990

Mots-clés: voyages, récits de voyage, Livonie, Estonie, Estoniens

Cet article présente l’évolution de l’image de l’Estonie et des Estoniens à travers un corpus de 27 récits de voyage écrits en français du XVe siècle à 1990. Il analyse le rôle du récit de voyage en tant que mode de construction des savoirs francophones sur l’Estonie. Jusqu’à l’indépendance, l’Estonie était très rarement le but principal des voyages, mais plutôt une étape d’un voyage en Russie. Elle ne devient une destination à part entière qu’à la fin des années 1920 et dans les années 1930. Si les textes les plus anciens contiennent surtout des informations historiques et pratiques sur les lieux traversés, l’éventail des sujets abordés commence à se diversifier à partir du milieu du XIXe siècle. On constate notamment un intérêt croissant des voyageurs pour les Estoniens. Cet intérêt est d’abord empreint de compassion pour le sort misérable des paysans. On y décèle aussi une certaine condescendance, perceptible jusqu’à la fin des années 1920. Puis la sympathie ou l’admiration se généralisent à partir des années trente. À cette époque se produit également une certaine homogénéisation des représentations du pays. Pendant la période soviétique, la situation politique imprime sa marque sur les récits, assez critiques à l’égard du régime communiste.

Antoine Chalvin (né en 1966), Institut national des langues et civilisations orientales, Paris, professeur des universités, antoine.chalvin@inalco.fr